

**A MAGYAR AGRÁRTÁRSADALOM GAZDASÁGI ÉS PÉNZÜGYI HELYZETE
AZ 1929–33-AS VÁLSÁG IDEJÉN**

ABSTRACT: (The economic and financial status of the Hungarian agrarian population during the crisis of 1929–1933) The economic crisis between 1929 and 1933 afflicted the agriculture high above the average. One reason for that was the regression of the Hungarian agriculture in the foreign markets after the Peace Treaty of Trianon. The protective system of the Dual Monarchy ceased to exist, and the successor states did not keep up a claim to the Hungarian cereals. The other reason was the inadequate Hungarian property system.

In spite of the agrarian reform of the 1920s the 48 percent of the estates belonged to those owners who had more than 100 hectare land. The state determined the income bases for the property tax in a regressive way and according to the official data the small-holders (those with less than 100 hectares) had 40 percent greater income than the owners with more than 100 hectares.

During the crisis the agriculture had to face serious difficulties caused by the bankcredits taken up earlier and by the back taxes. At the end of 1932 the all amount of debt of the agriculture was three times bigger than the value of production of the year. The low prices forced the small-holders to sale their properties.

A magyar mezőgazdaság az 1929–33-as gazdasági válság idején rendkívül súlyos helyzetbe került. A válság szülte általános nehézségen túl két olyan tényező volt, amely a problémákat mélyítette. A trianoni béke után a magyar mezőgazdaság külső piaca beszűkült. Megszűnt a Monarchia védővamos területe, az európai országok a háború alatt kiépítették autarchikus gazdálkodásukat, s nem tartottak igényt a magyar gabonára. Az utódállamok közül Ausztria és Csehszlovákia volt a korábbi felvevő piac, Csehszlovákia azonban mezőgazdasági szükségletét inkább Romániából és Jugoszláviából elégítette ki. A magyar gabonaexport így éveken át csak Ausztriába ment, s csak az 1920-as évek második felében sikerült betörni távolabbi piacokra.

A válságnehezítő másik tényező a rendkívül egészségtelen birtokszerkezet volt. Igaz ugyan, hogy a Nagyatádi Szabó-féle földreform több százezerrel növelte a birtokosok számát, de ez csupán azt jelentette, hogy életképtelen birtokok töme-

gét hozták létre. Egy meglehetősen konzervatív szemléletű statisztikai szakember 1931-ben ezt állapítja meg: "A nincstelenek földhöz juttatásának erélyes keresztülvételét mi sem bizonyítja világosabban, mint az a tény, hogy az egy katasztrális holdnál kisebb területen gazdálkodók aránya 1930-ban 39,7 %-kal volt nagyobb, mint 1925-ben. Az egy-két. kat. holdig terjedő kisgazdaságok aránya ugyanezen időben 7,4 %-kal lett nagyobb".¹ A probléma éppen az volt, hogy az 1 hold alatti birtokosok száma 80.000 fővel, az 1-2 holddal rendelkezők száma 93.000 fővel, a 2-3 holdas birtokosok száma 31.000 fővel növekedett meg.² Ezek a nyomorparcellák azonban nem voltak elegendők ahhoz, hogy egy parasztcsaládnak az önálló megélhetését biztosítsák. Nem véletlen tehát, hogy a kérdés ismét előtérbe került. A durva valóságot megdöbbentően tárja elénk az 1935. évi birtokstatisztikai felvétellel.³

A földbirtokok száma, területe, jövedelmi és bérleti viszonyai Magyarországon 1935-ben

Birtoknagyság	A földbirtokok			A földbirtokok			Használatba adott birtokok		
	száma	%	területe kh.	%	kat. tiszta jöv. arany korona	száma	%	területe kh	%
1 kh-n alul	628.431	38.5	236.417	1.5	3.158.667	36.703	5.8	236.417	6.3
1-5 kh-ig	556.352	34.2	1.394.828	8.7	15.877.821	47.166	8.5	109.758	7.6
5-10 kh-ig	204.471	12.5	1.477.376	9.2	15.568.179	20.398	8.4	131.679	8.8
10-20 kh-ig	144.186	8.7	2.025.946	12.6	22.171.508	18.056	12.5	204.715	10.1
20-50 kh-ig	73.663	4.5	2.172.300	13.6	23.341.226	12.958	17.5	311.079	15.7
50-100 kh-ig	15.240	1.0	1.036.162	6.4	9.666.154	4.601	30.7	219.788	21.2
100-200 kh-ig	5.792	0.3	805.164	5.0	6.090.721	2.029	35.0	175.540	21.8
200-300 kh-ig	2.126	0.1	516.875	3.2	3.500.887	772	36.2	118.620	22.9
300-500 kh-ig	1.714	0.1	663.676	4.1	4.445.103	601	35.3	141.454	21.3
500-1.000 kh-ig	1.362	0.1	944.250	5.9	6.345.770	509	37.4	192.301	20.3
1.000-2.000 kh-ig	581	-	798.490	5.0	5.886.608	252	43.4	173.252	21.6
2.000-3.000 kh-ig	187	-	452.109	2.8	3.186.291	99	52.9	129.289	28.6
3.000-5.000 kh-ig	117	-	451.376	2.8	3.202.059	65	56.4	99.656	22.7
5.000-10.000 kh-ig	101	-	680.084	4.2	4.979.438	67	66.3	149.444	22.0
10.000-20.000 kh-ig	48	-	690.953	4.2	4.663.083	42	87.0	195.129	28.0
20.000-50.000 kh-ig	25	-	855.106	5.3	5.491.643	23	92.0	178.748	20.9
50.000-100.000 kh-ig	10	-	671.475	4.2	3.633.864	10	100.0	184.542	28.9
100.000 kh fölött	1	-	209.256	1.3	1.625.430	1	100.0	68.519	32.8

A statisztikai kimutatás szerint Magyarország mezőgazdasági területe 16.081.844 katasztrális hold volt, mely 1.643.407 birtokos között oszlott meg. Eszmeileg tehát egy birtokos átlagterülete 9,9 kat. hold volt, ami valóban önálló megélhetést nyújtott volna egy parasztcsalád részére. Vegyünk még ehhez egy, a jelen táblázatban fel nem tüntetett adatot: a mezőgazdaságilag hasznosítható terület 60,8 % szántóföld volt, ami magasan meghaladta az európai átlagot. Ilyen módon tehát az alapvető feltételek adva voltak ahhoz, hogy Magyarország mezőgazdasága, s az abból élő lakosság magas színvonalat érjen el.

A valóság azonban teljesen mást mutat. A táblázatból világosan kitűnik, hogy a magyar birtokviszonyokra a szélsőségek voltak jellemzők. Az 1 hold alatti kategóriában lévő 628.431 "birtokosnak" mindössze 236.417 hold föld volt a tulajdonában, ami a fél holdas átlagot sem érte el. Az összesen 556.352 1-től 5 holdig terjedő törpebirtokosnak 1.349.828 hold volt a kezén, ami alig haladta meg a 2 holdas átlagot. Az ellenforradalmi rendszer számításai úgy vették, hogy 0-tól 5 holdig terjedő birtoknagyság nem elegendő egy család önálló megélhetésére. Ha ilyen alapon a két kategóriát összevonjuk, akkor azt látjuk, hogy az 5 kat. hold alatti tulajdonosok az összes földbirtokosoknak közel háromnegyed részét (72,2 %) alkotják, területük azonban csak az összes földbirtok 10,2 %-át foglalja el. A két kategóriát összevonva az átlagos birtoknagyság 1,3 hold. Az önálló kisparaszti létet biztosító 5–20 kat. holdig terjedő kategória csupán a mezőgazdasági lakosság 21,2 %-át foglalja magában, de a tulajdonosok számának és a terület nagyságának összevetéséből itt is kikerül, hogy az 5–10 holdas kategóriában az átlagos földnagyság 7 kh körül, a 10–20 holdas kategóriában pedig 13 hold körül volt. A 20–100 kh-ig terjedő földbirtokkal rendelkező jobbmódú parasztbirtokos csak a tulajdonosok 5,5 %-át alkotja, bár a mezőgazdasági terület 20 %-át birtokolják. Minden esetre, jól érzékelhető, hogy az a paraszti réteg, amely anyagi helyzeténél és önálló egzisztenciájánál fogva beleszólhatott volna akár csak saját sorsának irányításába is, igen vékony volt Magyarországon.

A 100–500 kh közötti kategória, mely részben úri, részben paraszti birtokosokból állt, a tulajdonosoknak 0,5 %-át alkotta, de kezében tartotta a földterület 12,3 %-át, közel kétfélmillió kat. hold földet. Tökés körülmények között pedig ez a középbirtoknak tekintett birtokkategória olyan birtoknagyság volt, amelynek szaporítását még szükségesnek is tartották. Ezeket – amennyiben nem volt bérbe adva – általában a tulajdonos irányította, jelentős mezőgazdasági munkaerőszükséglete volt, ugyanakkor adminisztratív, improduktív munkaerő csak kismértékben terhelte. Erre a közel 10.000 főt számláló rétegre még a földreformot követelők többsége is úgy tekintett, mint "mintagazdákra", akik éppen a dolgozó paraszttal való közvetlen kapcsolatuk miatt a fejlettebb mezőgazdasági technikát közvetíteni tudják a

tömegek felé. A valóságban azonban ennek a követelménynek nem tudtak megfelelni. Igaz ugyan, hogy többségük parasztbirtokos volt, de éppen a birtok nagyságából származó viszonylag stabil jövedelem nem ösztönözte őket új termelési struktúra kialakítására.

Az 500 kh-n felüli nagybirtok mindössze 2.431 valóságos vagy jogi személy kezén halmozódott fel. Ez az összes birtokos 0,15 %-át jelentette, de ezek összesen 5.753.000 holdat, az összes terület 35,7 %-át tartották tulajdonukban. Természetesen még itt is érdemes további differenciálást csinálni, mert az 5.000 hold fölötti birtokokkal rendelkező 185 birtokos – akiknek százalékarányát ki sem tudjuk fejezni – az összes terület 24,2 %-át tartotta kezében, vagyis közel negyedét az ország mezőgazdasági területének. Ilyen adatok ismeretében világos, hogy Magyarország, az 1920-as években végrehajtott földreform ellenére a latifundiumok országa, ahol a nagybirtok mérhetetlen súlyával rátelepszik a falvakra, s még a reményét is kizárja annak, hogy alóla felszabaduljanak.

A gazdasági és társadalmi különbségek még jobban érzékelhetők, ha a megyék adatait nézzük meg. Az 5 kh alatti birtokkal rendelkezők százalékaránya országosan 72,7 % ugyan, de Fejér megyében 78,2 %, Pest megyében 78,6 %, Hevesben 78 %. Ezekben a megyékben a pauperizálódás tehát még nagyobb mértékű. Nagy az 5 holdon aluli birtokkal rendelkezők aránya a városok közelében is. Budapest (98,0) Pécs (93,8), Miskolc (94,6) esetében ez a 90 %-ot is meghaladja, de a városok szomszédságában az 1–2 holdas kertészet is többet jelenthetett, mint a várostól távol lévő 8–10 kat. hold.

A helyzet súlyosságát növelte, hogy a kötött birtokok igen tekintélyes részt foglaltak el. Bár a korlátolt forgalmú birtokok száma mindössze 19.483 volt (1,2 %), területük 4.360.622 kh (26,8 %).⁴ Látható tehát, hogy a kötött birtokok közé a nagyobb birtokok tartoztak. A korlátolt forgalmú birtokok területének 74 %-a volt nagybirtok, míg a szabadforgalmúaknál csak 21,4 %. Mindaddig, amíg ezeket a birtokokat elzárták az elidegenítés elől, addig radikálisabb földreformot eleve kilátástalan volt elképzelni is. "A kötött nagybirtok, amely főleg a kincstári, közalapítványi, hitbizományi, egyházi és részvénytársasági birtokok csoportjában óriási területekre terjed, és átléphetetlen falanxként mered a parasztság terjeszkedése elé, egyik legszerencsétlenebb és legkárosabb maradványa a régmúlt időknek".⁵

A másik tényező, amit az ellenforradalmi rendszer birtokviszonyainak vizsgálatánál figyelembe kell vennünk, a földbirtokok kataszteri tiszta jövedelme. Ez azért lényeges, mert mint már korábban említettük, a földadót a földbirtok kataszteri tiszta jövedelme után vetették ki, ez pedig erősen regresszív volt. A kisbirtokosok katasztrális holdankénti tiszta jövedelmét jóval magasabban állapították meg, mint a nagybirtokosokét. Esterházy herceg fél Dunántúlt kitevő 209.256 kat. hol-

das birtoka után, amely az egész magyarországi földbirtok 1,3 %-át tette ki, hivatalos kimutatás szerint 1.625.430 aranykorona jövedelemmel rendelkezett. A magyarországon élő, 1 kh alatti földtulajdonnal rendelkező összes szegényparasztnak mindössze 27.000 kh-val volt nagyobb földterülete, a jövedelme viszont hivatalos kimutatás szerint duplája volt (3.158.667 aranykorona), mint Esterháznak. A 10.000 hold fölötti 84 nagybirtokosnak 2.426.790 kh földje után 15.414.020 aranykorona jövedelme volt. A több mint félmillió 1–5 kh-val rendelkező szegényparasztnak a kimutatás szerint több mint egy millió holddal volt kevesebb a földje, de jövedelmük 400.000 aranykoronával meghaladta a nagybirtokosét. A 20–50 kh-ig terjedő földtulajdonnal rendelkező parasztnak a terület 13,6 %-át tartották kezükben, s ez után 23.341.226 aranykorona jövedelmük volt. A 200–1.000 kh közötti birtokosok a terület 13,2 %-ának birtoklása után viszont csak 14.291.760 aranykoronával rendelkeztek. Tehát 9 millió aranykoronás eltérés a parasztnak javára.

Ha nem akarunk elfogultak lenni, akkor reálisan megállapíthatjuk, hogy a dolgozó parasztnak átlag egy katasztrális holdja lehetett jobb minőségű, mint a nagybirtokos területe. A dolgozó parasztnak minél kisebb területe volt, annál inkább igyekezett megművelni minden talpalatnyi földet. Gyakran még a földreform során kapott agyagos, szikes, zombékos területet is termővé tette. Az alacsonyabb aranykorona értéket képviselő erdők, legelők, nádasok többsége a nagybirtokosok területéhez tartozott, s az általános birtokviszonyoknak megfelelően természetesen itt volt nagyobb a terméketlen, földadó alá nem eső terület is. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az OMGE és lapja, a Köztelek állandóan hirdette a nagybirtok termelékenyebb voltát a kisbirtok fölött. Ezek a statisztikai kimutatások nem ezt igazolják. Ha az adatok alapján megnézzük azt, hogy a 100 holdon aluli és 100 holdon felüli birtokosok milyen területtel is milyen jövedelemmel rendelkeztek, akkor azt kapjuk, hogy a 100 holdon aluli birtokosok tulajdonában volt a mezőgazdasági terület 52 %-a, s jövedelmük 90.783.555 aranykorona volt. A 100 hold fölötti birtokosok tulajdonában volt a terület 48 %-a, s jövedelmük 53.050.897 aranykorona volt.

Ezek az adatok természetesen nem tükrözik a valóságot. Nem tudjuk megállapítani, hogy a termelési költségek levonása után valóságban mennyi volt a nagybirtokosok tiszta jövedelme, de biztos, hogy a korszerűbb technika és termelőeszközök alkalmazásával egy katasztrális holdra vetítve magasabb jövedelmet értek el, mint a kisbirtokos parasztnak. Ez az 53 millió aranykoronás tiszta jövedelem nyilván manipulált volt. Mivel az adót a földbirtok kataszteri tiszta jövedelme után állapították meg, így az állam burkolt formában komoly támogatást nyújtott a nagybirtokosoknak. Mindez nem jelenti azt, hogy a gazdálkodáshoz nem értő, vagy azt úri passzióként folytató nagybirtokosok nem mentek tönkre, nem adósodtak el.

Évente több ezer holdat parcelláztak, és sok volt a kényszeregyezség is. Ha azonban nem lett volna jövedelmező a nagybirtok, akkor a tőkés bérlők hada nem vetette volna magát a mezőgazdaságra. Az 1.000 holdon felüli nagybirtoknak több mint 25 %-a bérlők kezén volt, s ez azt mutatja, hogy a bérlőknek a termelési költség, az állami adó és a haszonbér kifizetése után is kellő jövedelmet biztosított a mezőgazdasági üzem.

A századfordulón kialakult és megcsontosodott bérleti rendszer volt az a sokadik tényező, amely a parasztság életlehetőségei előtt elzárta az utat. 1935-ben Magyarországon 2.798.477 kh részben vagy egészében haszonbérbe adott földbirtok volt, amely az összes földbirtok területének 17,5 %-át jelentette. Látszólag a bérletnél is a végletek dominálnak. Csaknem 37.000 azoknak az 1 hold alatti birtokosoknak a száma, akik földjüket bérletbe adták. Arányaiban azonban ez ennek a kategóriának csak nem egészen 6 %-át tette ki, és a bérbe adott terület is a birtokállományának nem egészen 6 %-át. Itt zömmel nyilván azokról a szegényparasztokról van szó, akik a földreform során lakóhelyüktől távol kaptak pár száz négyszögöl földet, de azt a nagy távolság és felszerelés híján megművelni nem tudták. A nagyobb földterülettel rendelkező csoportok mindegyike arányaiban több földet ad bérbe. A 2.000 hold fölötti kategóriában a birtokok több mint 50 %-a részben vagy teljesen haszonbérben van, területi átlaga pedig meghaladja a 25 %-ot.

Ha már egy társadalmi rendszerben olyan társadalmi és gazdasági aránytalanságok voltak, mint az *ellenforradalmi* Magyarországon és egy földreformmal sem tudták még csökkenteni sem a kiáltó ellentéteket, legalább a bérleti rendszer lehetőséget nyújthatott volna kiségzisztenciák létrejöttére. Elvileg a kormány szorgalmazta is a kisbérletek kialakítását, a nagybirtokosok azonban szívesebben adták birtokukat bérbe nagybérlőknek. A szociális szempontok a kisbérlők mellett szóltak volna, ebben az esetben azonban problémát jelentett a bérleti díj beszedése, a szakszerű művelés és a talajerő-utánpótlás ellenőrzése, s még ezernyi előre nem látható nehézség. A nagybérlő lehet, hogy kedvezőbb feltételek mellett kapta meg a földet, de előre fizetett, hosszabb lejáratú szerződést lehetett vele kötni, meghatározott szankciókat alkalmazni.

A kereken 2,8 millió kat. hold bérbe adott földből egy millió holdat tesz ki a 100 katasztrális hold alatti birtok állománya. Különösen pár holdas birtokok esetén feltételezhető, hogy ezeket a parasztok egymástól bérelték. Számítások alapján nézzük meg, hogy a nagykiterjedésű bérelt föld további része hogy oszlott meg:⁶

A haszonbérletek megoszlása Magyarországon

A 100 kh-n aluli birtokok haszonbérbe adott területe kh	1.000.486
A 100 kh-nál nagyobb birtokok bérbe adott területéből	
100 kh-nál kisebb bérlet kh-ban	508.800
A 100 kh-nál nagyobb birtokok bérbe adott területéből	
100–500 kh-s bérlet kh-ban	440.501
A 100 kh-nál nagyobb birtokok bérbe adott területéből	
500–1.000 kh-s bérlet kh-ban	278.777
A 100 kh-nál nagyobb birtokok bérbe adott területéből	
1.000 kh-nál nagyobb bérlet	581.037
A 100 kh-nál kisebb összes haszonbérletek területe kh-ban	1.509.286

Az összes haszonbérelt területből tehát 1.509.286 katasztrális hold volt a 100 holdon aluli parasztek kezén. Ennek 66,3 %-a 100 holdon aluli, 33,7 %-a 100 holdon felüli birtokokból származott. Természetesen az adatvizsgálat arra már nem terjedt ki, hogy a 100 holdon aluli bérletekből mennyi volt 50–100 holdas gazdag-parasztek és mennyi valóban kis- vagy szegényparasztek kezén. Ilyen valódi kisbérletekről általában az alföldi megyékben beszélhetünk, de ott sem volt általános. Legnagyobb volt a kisbérletek aránya Csongrád megyében (71,9 %), és Csanád megyében (66,6 %), nem érte el az 50 %-ot, de még mindig elég jó Hajdú (48,7 %) és Békés megyében (45,8 %). A megyék többségében a kisbérlet 20–30 % között mozgott.⁷

Egyes nagyhatárú alföldi városoknál döntő volt a kisbérleti rendszer, de ez sem volt általános, inkább a területi adottságok és egyes városok vezető polgárságának szociális érzékenysége határozta meg a bérleti viszonyokat. Ilyen szempontból érdemes megnézni a három legnagyobb határú alföldi város bérleti viszonyait:

A legnagyobb földtulajdonnal rendelkező alföldi városok és bérleti viszonyaik⁸

Város	terület kh	szántó kh	bérbeadott terület kh	ebből 100 kh alatti bérlet
Debrecen	84.889	13.964	25.209	2.143
Szeged	64.574	28.455	49.391	48.826
Kecskemét	49.464	13.843	34.775	33.954

Amint a táblázatból látható, Debrecen városnak volt a legnagyobb kiterjedésű földtulajdona, és legkisebb a 100 holdon aluli bérletbe adott területe. Ez mindenképpen a civis városi vezetőpolgárság érzéketlenségét és szűkkeblűségét mutatta. Így volt ez a Nagyatádi-féle földreform idején is, amikor a környező falvak lakossága nem jutott földhöz, a város pedig több száz holdas területekben árusította bankokon keresztül a földjét. Ugyanakkor azt is tudnunk kell, hogy ebből a hatalmas földterületből mindössze 14.000 kat. hold volt szántó, 46.127 kh legelő, 18.767 kh erdő és 3.682 kh föld adó alá nem eső terület. A város birtokában volt az egész Hortobágy, amely szikes talaja miatt csak legeltetésre volt alkalmas, mezőgazdasági művelésre nem, a terjedelmes erdőket a kisparasztok között ugyancsak nem lehetett felosztani. Ennek ellenére ez nem menti a város vezetését, mert a közel 14.000 hold szántó bérbe volt adva, de az összes bérletből a kisparasztok mindössze 8 %-ban részesült, 7.547 kh, volt 100–500 holdas középbérlők kezén, 15.519 kh pedig 1.000 holdon felüli bérlőknél.

Sokkal kedvezőbb a kép Szeged esetében, ahol a város földtulajdonának 40 %-a szántóföld volt. A város területének 74 %-a bérletben volt, s 565 hold kivétellel kisbérlők használták. A városban nagy hagyománya volt a kisbérletnek. Már az 1870-es években közel 20.000 hold volt kisbérlők kezén, 1890-ben 31.662 kh volt bérletben, a bérlők száma pedig meghaladta a 4.000 főt. Ez átlagosan 8 holdas bérleteket jelentett.⁹ A kisbérleti rendszer a világháború után még tovább fejlődött, s a 48.000 hold zömmel 10 holdas parcellákban 25 évre került szegényparasztok kezére. Nem volt ez szociális intézmény, ugyanis a bérbeadás árverésen történt a legtöbbet ígérőknek, ami felverte a haszonbért, s emellett még fizetni kellett a földadót is. Bár a gazdasági válság idején a bérlők egy része tönkrement, ez a bérleti forma mégis bizonyos biztonságot jelentett mind a város, mind a bérlők szempontjából.¹⁰ A 25 éves bérleti időtartam már komolyabb beruházásokat tett lehetővé. Ezeken a bérelt földeken indult meg már a múlt század végén a szőlő- és gyümölcsstelepítés, a zöldség- és paprikatermesztés. Ezek a kultúrák (a szőlőt kivéve) nem kedvelték a nagyüzemi gazdálkodást. A szegedi paprikatermelésnek a hírnevét ezek a kisbérlők alapozták meg. Itt tehát a város is jól járt, mert a kibecsüléstől féltő bérlők igyekeztek rendszeresen fizetni, a negyedszázados, hosszú bérlemény pedig egzisztenciális biztonságot jelentett a bérlők számára. Ezeknek a kisbérlőknek földszeretetét és életrevalóságát mutatja, hogy mikor a gazdasági válság idején a búzatermelés aláhanyatlott, fellendült a szőlő- és gyümölcsfatelepítési kedv.¹¹ A földművelési minisztériumtól kapott állami támogatás segítségével a város 1932-ben ingyen 45.000 gyümölcsfát osztott ki a telepések között.

Némileg eltérő termelési és gazdálkodási feltételek voltak a kecskeméti határban. Míg Szegednek a Tiszától keletre eső területein kötött, a Tiszától nyugatra barna homok volt a jellemző, Kecskemét közel 50.000 holdas határa futóhomok volt. Ezt akarták már a 19. század elején akácfákkal megkötni, majd a 1867-es ki-egyezés után felfedezik, hogy szőlőültetéssel és gyümölcsfásítással ugyanezt az eredményt elérhetik.¹² Kedvező fizetési feltételek mellett tehát 5–10 holdas kisbér-letek tömegét hozzák létre, megtanítva az embereket a futóhomok művelésére, a századforduló idejére virágzó kertes tanyákat teremtenek. Ez a fejlődési tendencia folytatódik az 1920-as években is. A város határából csak nem egészen 14.000 hold a szántóföld, de a határnak közel 70 %-a bérletben van, s 800 hold kivételével 100 holdon aluli bérlet az egész. A város a két világháború között is újabb és újabb telepeket hozott létre, s az értéktelen homoki legelőkből alakítottak ki gyü-mölcsösöket, szőlőhegyeket. Itt a város nem akart a kisbérlok rovására rövid idő alatt meggazdagodni. A cél a kulturtáj kialakítása és megvédése volt, s ebben csak erre a szegény, de szorgalmas bérlőrétegre támaszkodhatott.

A gazdálkodás helyzetét és módját mind a nagybirtoknál, mind a kisbirtoknál erőteljesen meghatározta a pénzügyi helyzet. Az 1920-as években a viszonylag magas gabonaárak mellett birtokának korszerűsítésére sok kisbirtokos kölcsönt vett fel. A pénzügyi viszonyok tisztázása céljából is nehezen várták a földreform lezá-rását mind a nagybirtokosok, mind a szegényparasztek. A földbirtokosok a tulajdon megszilárdítását és a reform céljára leadott földek árának megfizetését várták, a juttatottak pedig a kapott föld árának megállapítását és a telekkönyvi átírást. A tör-vény a juttatott földek aranykoronaértékének alapján meghatározta a megváltási összeget is, mely katasztrális holdanként átlag 600 pengőt jelentett, s 52 év alatt 5 %-os kamat mellett kellett törleszteni.¹³ Annak ellenére, hogy az eleve uzsorakamat volt, törlesztése 1929 elején 30 pengős búzáarak mellett még nem jelentett meg-fizethetetlen terhet, a gazdasági válság idején azonban a szabadkézből eladott föl-dek ára csökkent, és kevesebb mint egyharmadára zuhant a búza ára is. Így búza-értékében számolva a juttatott földek törlesztése már háromszorosára emelkedett, amit nem tudtak megfizetni.

A törvény, illetve végrehajtási rendelkezése úgy intézkedett, hogy a megvál-tott birtokosok a megváltási összeg felét három év alatt készpénzben, másik felét pedig 25 év alatt, kamatozó kötvényekben kapják meg.¹⁴ A földbirtokosok kártala-nításának megszervezésére több hitelintézet bekapcsolásával 1929 januárjában lét-rehozták a Földbirtok Rendezés Pénzügyi Lebonyolítására Alakult Szövetkezetet.¹⁵ Ez, a röviden LEBOSZ-nak nevezett szervezet irányította a törvényben meghatá-rozott kötvények kibocsátását, a juttatottaktól az éves törlesztés vagy haszonbér be-szedését, a földbirtokosok kártalanítását. A LEBOSZ létrehozásával a kormányzat a

kisajátított birtokosok és földhözjuttatottak közé iktatott egy olyan intézményt, mely a földbirtokosok érdekében garantálta az éves törlesztési összeg és kamat be-szedését. Normális gazdasági körülmények között ez egy szokásos pénzügyi ügylet lett volna, s az 1920-as évek második felének élénkülő gazdasági feltételei között az újonnan földhözjuttatott kisegzisztenciák is általában még további kölcsönt vettek fel gazdálkodásuk megszervezéséhez.

Aztán 1928–29 fordulóján a gazdasági világválság előszeleként bekövetke-zett a mezőgazdaság válsága. 1928 őszén még 30 pengő fölött volt a búza tőzsdei árfolyama, 1929 márciusában már 27,60 pengő, s folyamatosan süllyedve 1932 ta-vaszára 9 pengő alá csökkent. A búza árával arányosan csökkent más mezőgazda-sági és állati termékek ára is. Ez azt jelentette, hogy míg a törlesztés megállapítá-sakor kb. egy mázsa búza értékét kellett évi törlesztésként egy hold földért fizetni, az 1930-as évek elején ezt csak 3–4 mázsa búza értékével lehetett teljesíteni. Kü-lönösen a kisbirtokos parasztok már 1929–30-ban tömegesen jelentettek fizetés-képtelenséget, s nagy méreteket öltött az árverés. A parlament egyesített agrárbi-zottságának ülésén gróf Hadik János a bizottság elnöke már 1930 december elején azt állapította meg, hogy november elejéig 11.352 árverést tűztek ki kisebb birto-kosok ellen.¹⁶ A parlamenti bizottság állást foglalt a tönk szélén álló kisbirtokosok megsegítése érdekében elsősorban azért, mert "az árverések miatt a földárcsökkenés általános hatással lesz". A "Falu" Országos Földműves Szövetség már 1930 tava-szán foglalkozott a földhöz juttatottak helyzetével, és javasolta, hogy a törlesztést a válság idejére függesszék fel.¹⁷

A kormányzat azonban egyelőre semmit sem tett, sem általában a parasztság, sem a juttatottak érdekében. 1930. januárjában Szentesen 700 juttatott ellen indí-tották meg a kimozdítási eljárást, mert az első évi törlesztő részletet nem tudták megfizetni.¹⁸ 1929. december 31-én 25 enyingi földhözjuttatott fordult panaszos levéllel a földművelési miniszterhez, mert a vételár megállapításakor igen magas összeget, holdanként 1.500 pengőt állapítottak meg, melynek évi törlesztési részle-te 81 pengő volt. A gazdasági válság idején ezt megfizetni nem tudták. "A föld-hözjuttatottak nagy része kénytelen lesz lemondani a súlyos terhek miatt a juttatott földekről, pedig valamennyien ragaszkodunk a földhöz, valamennyien szívesen ma-radnánk azok birtokában, de ekkora terhet nem vállalhatunk magunkra, mert biztos bukás, anyagi tönkrejutás lesz a vége."¹⁹ Hatvan németbólyi lakos a földreform so-rán vagyonváltásföldben részesült. A föld értékét igen magasán, 20 aranykoroná-ban állapították meg, s ennek megfelelően magas volt az évi törlesztés is. Ennek ellenére 1927–28-ban mind a törlesztést, mind az állami adókat kifizették. 1929–30-ban azonban kötelezettségüket nem tudták teljesíteni, s mind a 60 csalá-

dot megfosztották a földjétől, és odaadták három, vitézségi éremmel kitüntetett személynek.²⁰

A banktartozások és a válság természetesen nemcsak a földhözjuttatottakat sújtotta, hanem az egész parasztságot. Fellner Frigyes agrárközgazdász 1927-ben a termőföld tiszta hozadékát 677 millió pengőre becsülte. Imrédy Béla pénzügyminiszter megállapítása szerint viszont 1932 végén a magyar mezőgazdaság adóssághozterhe 2.050 millió pengő volt.²¹ A mezőgazdasági adósságállománya tehát háromszorosan meghaladta az évi termelési értéket. Ráadásul 1927-ben 33 pengős búzaár volt, ami 1932 végére egyharmadára csökkent, s hasonló volt a helyzet más termékekkel is. Arányaiban a kisbirtokosokra is érvényesen állapítja meg egy elemzés: "Aki 33 pengős búzaárak idején 100.000 pengő kölcsönt vett fel, az akkori értékben 30 vagon búza árát kapta kölcsön a banktól, ma azonban ezeknek 90 vagon búza árával tartozik, és ennek a 100.000 pengőnek a 10 %-os kamata 1927-ben búzában számolva 3 vagon búza volt, míg ma, ha az államhatalom bevezetné a 4 %-os kamatmaximumot, még mindig többet fizetne terményértékben számítva 4 %-os kamat mellett is, mint 1927-28-ban 10, vagy akár 11 % kamat mellett."²² Szinte az egész kisbirtokos parasztság helyzetét foglalja írásba a szegvári tanyai gazdakör elnöke, amikor leírja: "Ma a kisgazdaságok még a tőketartozások kamatait sem tudják fizetni. Bajt baj követett. Aszályos esztendő, rozsdakárok, jégverések és a legutóbb óriási kárt okozó sertésvész. Ezzel a magyar kisgazda sorsa teljesen meg lett pecsételve. A magyar Alföld szívében, a tanyák világában kétségbeesetten küzdenek a gazdák az adósságok tengerével. Minden gazda kötelességének érezte az adófizetést. Most nem látunk mást, mint a folyton folyó foglaltságokat az adó fejében... De hátra van még a bankok követelése, az üzemköltség, a szerszámptótlás, a kisgazdacsalád ruházkodása. Erre azonban már nem telik. Így aztán nincs menekvés. Ha a kormány nem segít, kihúzzák a kisgazdák lába alól az áldott magyar röggöt, amelyhez olyan odaadó, meleg szeretettel ragaszkodik".²³ Egy másik, tönk szélén álló tanyásgazda így panaszkodik: "... ha már itt tartok, említést érdemel, hogy én, e sorok írója szintén nyolc gyermeknek vagyok az apja, s keserű tehetetlenséggel kell nézennem öt tanköteles gyermekem hiányos tanszereit és hiányos öltözékét, amint reszketve szaladnak a községtől 4 kilométerre fekvő kis tanyánkról az iskolába. És mindemellett, hogy termelő vagyok, hiányos az étkezésük is, mert nemhogy húsétel, hanem zsíros étel is ritkán kerül az asztalukra. Zsír a napraforgóolaj helyettesíti, mert a sertéseink mind elhulltak, s már az utolsó tehenemet is eladtam, hogy tudjak az adóba és a kamatba fizetni".²⁴

A kormány megkésve és az események után kullogva megpróbált gazdavédő intézkedéseket tenni. 1931-ben a gazdaadósságok rendezésére létrehozták a Földteherrendező Országos Bizottságot. 1932 júniusában – január 1-ig visszamenő ha-

tállyal – elrendelték a földhözjuttatottak évi törlesztésének szüneteltetését 1934. decemberéig.²⁵ 1933 októberében a kormány rendeletileg csökkentette a kamatlábat, amely ezután 5,5 %-nál nem lehetett magasabb, és ugyanez a rendelet vezette be a "védtett birtok" intézményét is.²⁶ Ez a védtettség azonban csak azokra a birtokokra vonatkozott, akik az éves fizetési kötelezettségüknek mind a pénzüzeteknél, mind az adózásnál eleget tettek. A válság mélypontján kevés olyan gazda volt, aki ezeknek a feltételeknek megfelelt, de 1933 őszére már egyébként is több ezer gazdaságot árvereznek el. Keserűség és elégedetlenség uralkodott a kisbirtokos parasztok körében, s éppen a gazdavédelmi rendelet bírálataként írja az egyik érintett: "Hogyan fedezheti kiadásait az a kisgazda, aki a kataszteri tiszta jövedelem 30-szorosáig vagy azon felül adós? Ha a 6–8 pengős búzából, 2,50 pengős kukoricából kifizeti az 5 és fél százalékos kamatot és törlesztést, kifizeti a 32 pengős búzaalapon kivetett egyenes és görbeadó, egyházadót, papot, tanítót, kisbíró, levélhorodót, csősz, éjjeliőrt, csordást, kanászt stb., még ha ezeket mind fedezi is a termés, de hát miből tudja pótolni a kikopott ekekormányt, a javítás híján összerogyott vetőgépet, a dróttal összekötözött lószerszámot, mikor ezekenek az árait a kartellek vaskeze irányítja egységesen felfelé. - Üresek az istállók, sok helyen nincs meg a betevő falat, a gazda régi rongyokban jár, mert tönkretette az igazságtalan adórendszer, a magas kamat és a testén élősködő kartellpióca."²⁷

Tényekkel bizonyítható, hogy a mezőgazdaság adósságállománya a válság idején még fokozódott. Ez részben újabb kölcsönökből, részben a kamatok növekedéséből adódott. 1928-ban a hitelintézeti kölcsön állománya 760,1 millió pengő volt, 1931 végén pedig 1.363 millió pengő. Négy év alatt tehát mintegy 80 %-os növekedés következett be. Különösen súlyos volt a földhözjuttatottak eladósodása. Ezek földvásárlással kapcsolatos kölcsönügyleteit a már korábban említett LEBOSZ intézte. A LEBOSZ-kölcsönök 1929–1931 között így alakultak: 1929: 245,4 millió pengő; 1930: 286,1 millió pengő; 1931: 300,6 millió pengő. Mivel 1929 után földjuttatás lényegében már nem volt, a kölcsön állományának emelkedése egyértelműen a kamatok növekedésének a következménye volt.²⁸ A legtöbb adósa a LEBOSZ-nak volt, és katasztrális holdanként a legnagyobb kölcsönt – 615 pengőt – ez a szervezet nyújtotta. A LEBOSZ-nak tartozó társadalmi réteg zömmel a 0-tól 5 holdig terjedő kategóriából került ki. A LEBOSZ-tartozás 1931 végén így állt:²⁹

Adósok száma	290.800 személy (az összes adós 50,4 %-a)
Megterhelt terület	488.700 kh (a termőterület 8,2 %-a)
Kölcsönálladék	300,6 millió pengő (az összes kölcsön 22,1 %-a)

A földhözjuttatottak többségének azonban nemcsak LEBOSZ-kölcsöne volt. A LEBOSZ csupán a juttatott föld vagy háztelek kölcsönét biztosította, de ha a juttatott házhelyre a tulajdonos házat akart építeni, akkor a Falusi Kislakásépítő Szövetkezeten (FAKSZ) keresztül már az Országos Központi Hitelszövetkezethez, vagy más hitelintézethez fordult kölcsönért. A szegényparasztság eladósodása így jóval nagyobb volt, mint a LEBOSZ-kölcsön. A világosabb kép kedvéért nézzük meg az összes, valamint a hitelintézeti kölcsönrel megterhelt és meg nem terhelt földbirtokosok számát és földbirtokaik területét 1931 végén:³⁰

A hitelintézeti kölcsönrel megterhelt és meg nem terhelt földbirtokosok száma

Birtoknagyság- csoport kh	Hitelintézeti kölcsönrel						Az összes		Megterhelés az összes	
	megterhelt		meg nem terhelt		földbirtokosok sz.		területe kh		Területé- tének %ában	
	földbirtokosok sz.	terület kh	földbirtokosok sz.	földterülete kh	földbirtokosok sz.	területe kh	földbirtokosok sz.	területe kh	földbirtokosok számának	Területé- tének %ában
0-5	456.388	891.048	456.044	814.538	912.432	1.705.586	50.0	52.2		
6-10	58.499	452.067	102.017	975.355	160.516	1.427.422	36.4	31.7		
11-50	52.318	1.095.787	128.262	3.091.316	180.580	4.187.103	29.0	26.2		
51-100	4.916	335.587	7.639	518.129	12.555	853.716	39.1	39.3		
101-1.000	4.557	1.360.570	6.235	1.567.215	10.792	2.927.785	42.2	46.5		
1.000 kh-n felül	617	1.804.035	625	3.026.771	1.242	4.830.806	49.7	37.3		
Ö s s z e s e n:	577.295	5.939.094	700.822	9.993.324	1.278.117	15.932.418	45.2	37.3		

Az adatok szerint az 577.000 adósnak 79 %-a 5 kh-nál kisebb földterülettel rendelkező törpebirtokos volt. A törpebirtokosok 50 %-a rendelkezett valamilyen kölcsönrel, ami a törpebirtok 52,2 %-át terhelte meg. Az 5 hold alatti törpebirtokosok a LEBOSZ-nak és más hitelintézeteknek összesen 481.000.000 pengővel tartoztak, ami a mezőgazdasági kölcsönök 30,7 %-át jelentette.³¹ Ilyen adósságállományt normális gazdasági viszonyok mellett is nehéz lett volna törleszteni, a gazdasági válság körülményei között pedig teljesen lehetetlen.

A mezőgazdaság eladósodása ugrásszerűen növekedett. 1928. június 30-án az összes birtokot 1.160 millió pengő terhelte, ami a megterhelt birtokok esetében átlag 168 pengőt jelentett. Ez a teher azonban nem oszlott meg egyenlően. Az 50 hold alatti birtokosok holdanként átlag 400 pengővel, 50–100 holdig 258 pengővel, 100–1.000 holdig 216-tal és 1.000 holdon felül 133 pengővel voltak megterhelve.³² A helyzetet súlyosbította, hogy a válság hatására a földárak rohamosan csökkentek. Míg 1928-ban egy 15–16 aranykorona tiszta hozadékú föld holdankénti ára 1.000 pengő körül volt, 1930-ban már csak 600 pengőt ért, a későbbi években pedig még tovább csökkent.³³ Mindezeket a tartozásokat kiegészítették az adó és közterhek, amelyek az 1920-as években is súlyosak voltak, a csökkenő termékárak mellett pedig megfizethetetlenek.

A magyar paraszt mindig lelkiismereti kérdésnek tartotta az állammal szembeni kötelezettségének a teljesítését. Nem elsősorban az állam iránti tisztelet, hanem az az évszázadok óta kialakult ösztön irányította cselekedetét, amely a jobbagykortól kezdve a birtoklás jogát, majd a tulajdonjogot összekapcsolta az adófizetéssel. Az állam által kivetett egyenes és közvetett adók azonban az 1920-as években erőteljesen megnövekedtek. 1913-ban, az utolsó békeévben az adóbevételek pengőre átszámítva 680 millió pengőt tette ki. Az 1930–31. évi költségvetés pedig az egyharmadra csökkent ország területén 509 millió pengőt irányzott elő. Ezen túlmenően a földbirtokra kivetett adót regresszíven állapították meg, s a kis- vagy szegényparaszt egy hold földje után mintegy másfélszer annyi adót fizetett, mint a nagybirtokos. Az átlagos kataszteri tiszta jövedelem aranykoronában számítva birtoknagyságcsoportok szerint országosan így oszlott meg:³⁴

Birtoknagyság kh	0–50	51–100	101–1.000	1000 fölött
Átlagos kat. tiszta jövedelem aranykoronában	10,6	9,4	7,0	6,9

E számítás szerint tehát a szegényparaszt egy holdján 3,7 aranykoronával nagyobb tiszta értéket állított elő, mint az 1.000 holdon felüli földbirtokos. A föld- és ház-

adó azonban csak egy részét alkotta az adóterheknek, melyeknek jelentős hányada a községek által kivetett helyi adó volt.

1932 decemberében Kerék Mihály 12 község 96 munkáscsaládját vizsgálta meg kérdőívek segítségével. Az adatok a családok személyi, vagyoni, kereseti viszonyaira vonatkoztak, de felölelték a bevételeket és kiadásokat, a magán- és köz-tartozásokat s a munkáscsaládok életkörülményeit is. Ezek vagy teljesen vagyontalan, vagy házzal, esetleg két holdig terjedő földdel rendelkező földmunkások voltak.³⁵ A szemléletesség kedvéért nézzük meg csupán egy község nyolc munkáscsaládjának élet- és anyagi körülményeit. Mádón a megvizsgált nyolc család mindegyike két szoba, konyhás saját házban lakott. "Valamennyinek volt 240–3.400 négyszögöl mezőgazdasági, illetőleg szőlőbirtoka, melynek átlagos területe kitett 800 négyszögöl szántót és 500 négyszögöl szőlőt. – Az állatállományt négy munkáscsalád tulajdonában összesen 3 ló, 1 tehén és 1 borjú jelentette, sertés egyáltalán nem volt, és egy darab kecskén kívül öt családnak volt átlag 11 darab vegyes aprójószág. – Jelzálogos teher, a háromszor 1.500 pengő FAKSZ-kölcsönön kívül, 50-2.000 pengő (átlag 666 pengő) – főleg házépítésre, illetve földvétele felvett kölcsönökből állt. Négyen kaptak az OFB útján egyenként 800 négyszögöl földet, amelynek vételára még nem volt megállapítva. Az adóhátralék összege 25–277 pengő (átlag 107 pengőt) tett ki. A túlnyomórészt élelmiszer- és ruhabeszerzésből eredő kisebb tartozások is jelentékeny összegre rúgtak.

Az évi közterhek mértékét és összetételét az alábbi kimutatás szemlélteti:

	I.	II.	III.	IV.
Földadó		a d ó m e n t e s		
Házadó	7,00 P	8,40 P	16,80 P	am. P
Rokkantellátási adó	0,05 P	0,30 P	0,40 P	0,20 P
Betegápolási pótdó	1,38 P	1,81 P	3,06 P	1,21 P
Útdó	1,30 P	1,96 P	2,83 P	2,27 P
Vármegyei pótdó	3,18 P	3,89 P	6,50 P	
Községi pótdó	5,19 P	6,71 P	11,33 P	5,57 P
Kéményseprés	2,88 P	2,88 P	2,88 P	2,88 P
Kamarai illeték	0,05 P	0,06 P	0,05 P	-
Közmunka váltság	12,00 P	26,00 P	24,00 P	12,00 P
	33.03 P	52.01 P	67.85 P	24,13 P

Az I. oszlop fizet egy ház és 800 négyszögöl után; a II oszlop egy ház, 800 négyszögöl föld, 1.600 négyszögöl szőlő és egy lófogát után; a III. oszlop egy ház,

2.800 négyszögöl föld és egylovas fogat után; a IV. oszlop egy adómentes ház után.”³⁶ Tisztában kell lennünk azzal, hogy az új házak adómentességet élveztek, és azok a kisbirtokok, melyeknek kataszteri tiszta jövedelme az 50 aranykoronát nem haladta meg, ugyancsak adómentesek voltak. Tévedés lenne azt gondolni, hogy Mádon különleges adónemeket találtak ki. A vizsgált 12 községben ezek az adónemek mind szerepelnek, de sok helyen köztartozásként szedték be az egyházi adót is (felekezeti adó, párbér). Volt, ahol szedtek iskolaadót vagy ármentesítési járulékot is.

Összefoglalásképpen azt állapítja meg a szerző, hogy a földreform után a lakásviszonyok kétségtelen javulása mellett a birtokviszonyok is jobbak, de a rendkívül nagy adósságteher ennek birtoklását teljesen bizonytalanná teszi. "Ott ahol kevés a föld, és a mezőgazdasági munkások, illetve az aratók nem kapnak részes földet, vagy csak nagyon nehezen jutnak ilyenhez (Mezőkövesd, Jászság), igen nagy becsülete van a "proletár" földeknek, görcsösen ragaszkodnak ahhoz, és ilyen vidéken – bár a legnagyobb erőfeszítés árán, – több-kevesebb pontossággal a használati díjakat is fizetik. Másutt azonban az uradalmaktól kapott részesföldeket messze fölébe helyezik az OFB-parcelláknak. A tapasztalat az, hogy a megszántott és az uradalom rendes vetésforgójában művelt és rendszeresen trágyázott részeföldeket többre értékelik, mert azok néha harmadában is többet teremnek, mint az OFB-parcellák. A sárréti községekben a juttatottak fele ezért bérbe adta földjeit kigazdálnak, mások pedig – félve a nagy hátralékoktól – átírták tehetősebb és vállalkozóbb szellemű társaikra. Különösen a gyermektelen munkások szedik össze ezeket a földeket, és veszik át a kényszerhelyzetbe jutottaktól 4–5 q búza lelépéséért”.³⁷ A továbbiakban kimutatja Kerék, hogy a megvizsgált 96 munkáscsalád évi átlagbevétele 318 pengő. Ebből az összegből az 1932. évi adóra, adóhátralékra, adósságkamatra, és egyéb tartozások törlesztésére 191 pengőt kellett volna kifizetni. Ha mindezeknek eleget tesznek, akkor a bruttó bevétel 60 %-át erre adták volna. Ténylegesen ezekre az adósságokra fizettek 29 pengőt. Az átlag öt tagú családoknak a fenntartására így is csak 290 pengő maradt, ami éves viszonylatban napi 79 fillér ellátást jelentett. Ebből az összegből kellett testi erejét, egészségét fenntartani, a nélkülözhetetlen ruhadarabokat beszerezni, az iskolázási költségeket fedezni.

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a falusi szegények között nem vetődött fel a újabb földosztás eszméje. 1920-tól kezdve annyi remény és csalódás érte őket, hogy már beletörődtek sorsukba, és annak jobbrafordulását nem remélték. A gazdasági válság évei súlyos megpróbáltatást jelentettek a komoly gazdasággal rendelkezők számára is, és semmiképpen nem látszott alkalmasnak újabb földreform-elképzelések megvalósítására.

J e g y z e t e k

1. Sajóhelyi István: Gazdaságaink nagyságmegoszlása 1930-ban. Magyar Statisztikai Szemle. 1931. 669.
2. Uo.
3. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. II. k. Bp., 1937. 19.
4. Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Bp., 1939. 311.
5. Uo. 312.
6. A bérletekkel kapcsolatos további számításokat és elemzéseket Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Bp., 1939. 313–332., valamint vö.: A haszonbérletek Magyarországon, különös tekintettel a kishaszonbérletekre c. (Magyar Statisztikai Szemle. 1938. május –június.)
7. Kerék Mihály: A magyar földbirtokpolitika időszerű kérdései. Magyar Statisztikai Szemle. 1931. 178.
8. Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár) Bp., 1925. II. k. A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek tulajdonosai.
9. Für Lajos: Kertes tanyák a futóhomokon. Bp., 1983. 45.
10. Kerék Mihály: A telepítés kérdéséhez. Magyar Szemle, 1932. nov. 229.
11. Für Lajos: I. m. 76.
12. Für Lajos: I. m. 46.
13. Magyarországi Rendeleték Tára, 1929. 35. A Magyar Kir. Min. 1929. évi 1.300. ME. sz. rendelete a földbirtokrendezés befejezése végett szükséges rendelkezésekről.
14. Uo. 38.
15. Hunyadi Ferenc: A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének 50 éves működése. 1880–1929. Bp., 1930. 73.
16. Előőrs. 1930. december 6.
17. Előőrs. 1930. április 12.
18. Előőrs. 1930. január 18.
19. Parasztsors – parasztgond. 1919–1944. Bp., 1960. 100.
20. Uo. 210.
21. Levatic László: Az agráradósságok rendezésének és a földbirtok szanálásnak kérdése. Köztelek, 1933. január 1.
22. Uo.
23. Fekete Imre: A kisgazdaságok tönkremenésének okai. Köztelek, 1933. január 1.
24. Köztelek, 1933. február 12. Kisgazda az örvény szélén.
25. 3.200/1932. ME. sz. rendelet 1932. június 11. Magyarországi Rendeleték Tára, 1933. 329.

26. 14.000/1933. ME. sz. rendelet 1933. október 11. Magyarországi rendeletek Tára, 1933. 2630.
27. Független Kisgazda. 1933. december 15.
28. Konkoly Thege Gyula: A magyar föld jelzálogos terhei az 1931. év végén. Magyar Statisztikai Szemle, 1932. 923.
29. Konkoly Thege Gyula: I. m. 927.
30. Konkoly Thege Gyula: I. m. 928.
31. Konkoly Thege Gyula: I. m. 932.
32. Nádass József: A magyarországi agrárválság a számok tükrében. Szocializmus. 1931. 219.
33. Nádass. I. m. 218.
34. Konkoly Thege Gyula: I. m. 934.
35. Kerék Mihály: Adatok a magyar mezőgazdasági munkáscsaládok megélhetési viszonyaihoz. Magyar Gazdák Szemléje. 1933. 593. A vizsgált községek: Szerep, Sárrétudvari, Bucsatelep, Sövényháza, Jászárokszállás, Jászdózsa, Mezőkövesd, Kál, Erdőtelek, Mád, Ercsi, Sárszentlászló.
36. Kerék Mihály: I. m. 605.
37. Kerék Mihály: I. m. 608.